

ТВОРЧИСТЬ ВАСИЛЯ НАРІЖНОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ВЗАЄМИН ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У наш час історія культури виділяється в окрему, самостійну галузь історичної науки, що вимагає уточнення параметрів цієї дисципліни і визначення її співвідношення із суміжними гуманітарними науками.

У XVIII—XIX ст. і у слов'янських народів відбувалася зміна історичних типів культури. Зміни у духовному житті XVIII ст. давали про себе знати у зародженні на перших порах слабких і безсистемних раціоналістичних ідей, у перших проблисках національної свідомості. Національне пробудження в духовному вимірі одержало своє втілення в передромантизмі та романтизмі, що тільки-но починав зароджуватися у художній культурі.

Творчість Василя Наріжного — один з прикладів загального контексту романтичного перевороту в світосприйнятті початку ХІХ ст.; одна із ланок ланцюга, в якому — політична філософія декабристів, активізація масонського руху.

Завдання дослідження полягає у висвітленні творчості В. Наріжного на фоні панорами духовного клімату часу, і як демонстрація взаємовпливу творчих енергій української та російської культур.

Як у країнах Західної Європи, в Росії ранні романтичні тенденції (передромантизм) виникають у надрах літературного напрямку, що іменується сентименталізмом. Естетичним принципам класицизму, що ґрунтувались на поклонінні «вічним законам» розуму і перевазі загального над частковим, сентименталізм протиставив культ почуття і уваги до особистості, її внутрішнього світу.

Батьківщиною сентименталізму вважається Англія. Поєми Дж. Томсона й О. Гольдсмита, романи С. Річардсона і Л. Стерна, філософсько-ліричні медитації Е. Юнга, «Нічні роздуми» і знаменита елегія Т. Грея, яка поклала початок традиції «цвинтарної» лірики, — такі найосновніші явища англійського сентименталізму.

До періоду росту популярності сентименталізму належить видання англійською мовою у 1975 р. шотландським фольклористом Дж. Макферсоном під іменем легендарного барда III ст. Оссіана збірки народних шотландських пісень і переказів, оброблених видавцем. Поєми Оссіана зразу ж набули широкої популярності в Європі й викликали велику кількість наслідувань. Ці численні копіювання були чи не основним інгредієнтом літературної течії, що пізніше отримала назву передромантизму.

Майже настільки ж потужним було і захоплення у Європі міфологічним і героїчним епосом Скандинавії, поезією скальдів у тому її вигляді й витлумаченні, що були представлені вченим П. Малле (вейц.) французькою мовою. («Введение в историю Дании, или Очерк религиозных законов, нравов и обычаев древних датчан», 1755 год и «Памятники поэзии и мифологии кельтов в частности древних скандинавов», 1756 год.).

Із визнанням естетичного потенціалу фольклору в мистецтві передромантизму пов'язане виникнення проблеми національної самобутності. Інтерес до національного минулого, що різко зріс у літературах окремих країн у світлі ідей Гердера про вклад кожної нації у поступальний рух загальнолюдської культури, сприяв формуванню художнього історизму як нового принципу естетичного освоєння світу. Зародження цього принципу відбувається також у надрах передромантизму. Такі загальні контури тих процесів, котрі підготували ґрунт для закореніння романтизму в європейських літературах.

Російська література не стала винятком. Найяскравіші твори сентиментальної прози з'являються лише в останні десятиліття XVIII ст. Найпідніжше активне поширення на російському ґрунті інтересу до сентименталізму було викликане почасти знайомством масового читача з творами Руссо, Річардсона, Гете у перекладах. У Москві виходять переклади поем Оссіана, що сприяло повсюдному захопленню «шотландським бардом» в Росії. Протягом майже трьох десятиліть ці прозові переклади поем Оссіана служили для кількох поколінь російських поетів основою численних віршованих переспівів, наслідувань, стилізації і т. і. Серед найвідоміших авторів, які захоплювалися оссіанізмом, можна назвати Г. Державіна, О. Мерзлякова, В. Жуковського, К. Батюшкова, В. Капніста, а також молодого лицейста О. Пушкіна. Б. Томашевський пов'язував захоплення Оссіаном у Росії з потребою звільнитися від французького впливу й «потріпаного класиками Олімпу» у пошуках і здобутті власної художньої індивідуальності. Він підкреслював, що «в Оссіані приваблюють картини північної природи, більш близькі російському, ніж природа середземноморська, яка представлена в картинах класичного походження... Ця природа в російській інтерпритації набула особливого характеру, лише умовно подібний пейзаж можна назвати «оссіанівським»».

Відкриття «Слова о полку Ігоревім» і його видання у 1800 р. стало потужним стимулом для активізації пошуків національних форм поетичного мислення й утвердження в культурній свідомості тих років ідеї самобутності. У 1804 р. О. Якубович здійснив перше видання «Древнейших российских стихотворений», фольклорного збірника, що продовжив традицію фольклорних публікацій XVIII ст., розпочатих М. Чулковим і В. Трутовським.

Відкриття «Слова о полку Ігоревім» і його видання 1800 р. стало потужним стимулом для активізації пошуків національних форм поетичного мислення й утвердження в культурній свідомості тих років ідеї самобутності. У 1804 р. О. Якубович здійснив перше видання «Древнейших российских стихотворений», фольклорного збірника, що продовжив традицію фольклорних публікацій XVIII ст., розпочатих М. Чулковим і В. Трутовським.

Ці відкриття, безперечно, треба відносити до тих факторів літературного життя, які визначили лінію пошуків у російській передромантичній, а пізніше і романтичній літературі елементів національної самобутності, історичної актуальності.

Проте на поч. XIX ст. сентиментальна проза карамзінської школи не мала ніяких рис національної своєрідності і була спробою прикласти європейські сюжети до російських соціальних реалій. Все більше письменників усвідомлювало, що подальший розвиток літератури можливий тільки на основі вивчення російської дійсності, пізнання національного характеру, глибокого вивчення народної мови. У тих умовах, коли багато письменників «вздыхали по-стерновски, потом любезничали по-французки, отправлялись в трдевятую даль по-немецки, когда в литературе господствовали цени «английского и немецкого владычества» (Кюхельбекер), вимога самобутності, оригінальності і демократизації російської літератури відповідали нагальним проблемам самого часу. Вітчизняна війна 1812 р. і революційно-романтична ідеологія декабристів стали соціально-політичним каталізатором пробудження творчого потенціалу національної російської літератури, що мала свою цінну особливість.

Крізь призму проблеми народності по-новому сприймалося все, що стосувалося України, її історії, літератури, мови. О. Паній писав: «Виникнення інтересу до малоросійської народності і початок нової малоросійської літератури здавалися відродженням старовини, падіння якої було нібито несправедливістю історії».²

Зацікавлення народною творчістю та побутом в Україні дещо випереджає аналогічну зацікавленість у Великій Русі. На початку XIX ст. українські письменники приєднуються до романтичного «буму» захоплення народністю. «На Україні нові ідеї романтичного письменства знаходять собі навіть теплішу і гостиннішу зустріч ніж у Великороси, бо й місцеві умови «тутешнього» життя сприяли цьому більше».³

В кінці XVIII ст. Україна поступово втрачає ознаки національної самобутності. Завершується процес, що брав свій початок ще з середини XVII ст. після приєднання України, Москва у пошуках своїх історичних джерел привласнює декілька століть київської історичної традиції, таким чином одержуючи вихід в глибини історичного буття, без чого не може існувати жодна імперія. Так, через асиміляцію чужої культури, її спадщини іде формування нової художньої реальності імперії.

Українізація Москви починається ще за Олексія Михайловича та Никона, в оточенні яких було багато киян. Прагнення залучити до Москви якнайбільше українських вчених, що одержали європейську освіту, незабаром викликало навіть «моду на все малоросійське». Таким чином, Москва здобула «внутрішній» канал сприймання та опанування європейської культури. Особливо відчутна роль київського впливу у формуванні церковнослов'янської мови Москви, що стала субстратом російської літературної мови. «У XVIII ст. Київська традиція церковнослов'янської мови перемогла московську, витиснула її в старообрядницьке підпілля, а сама запанувала у Москві, зробившись загальноросійською».⁴ Процес цей призводить до того, що Україна, Київ поступово втрачає ознаки своєї колоритної самобутності і під кінець XVIII ст. виникає небезпека повної втрати свого національного і культурного профілю. Це стало особливо помітно на фоні відродження самосвідомості слов'ян.

На арені світової історії з'явився феномен нації, наукове обґрунтування якого стає одним з провідних векторів європейської історіософської думки. І. Гердер в роботі «Ідеї до історії людства» висуває тезу, що витоки історії та мистецтва необхідно шукати в середовищі простого народу, що тільки збирається з'явитися на арені історії в ролі головної дійової особи. В народній поезії втілена душа народу, що матеріалізована у мові.

За цих умов українська еліта живе ностальгічною думкою про свою унікальність і самобутність. Виникає прагнення як історико-ідеологічного обґрунтування національної своєрідності («Історія русів»), так і політичного (місія В. Капніста) вирішення проблеми. Проте стихійне пробудження інтересу до всього національного розпочинається і в надрах російської художньої культури, коли «низове» українське бароко входить до російської літератури через прозу авторів, вихованих на традиціях української культури, що і зіграло чималу роль у визначенні долі російської літератури.

Бароко на українському ґрунті мало тривалу історію, воно розвивалося аж до тієї межі, коли в XVII—XVIII ст. в Росії стала формуватися національна література рідною мовою, де українське бароко зіграло роль одного з донорів романтичного пробудження слов'янської самосвідомості. Красномовний приклад тому⁴—творчість декабристів (Ф. Глінки, К. Рилєєва), які звертають свою увагу на пафос боротьби та героїзму в історії України.

Автор, творчість якого становить початок романтичного перевороту у світогляді російського суспільства поч. ХІХ ст., в якому, як і в самій епосі, складне і суперечливе сплетення стилів (і класицизм, і сентименталізм, бароко, романтизм) — В. Наріжний (1780—1825).

Актуальність вивчення роману пояснюється перш за все тією роллю, яку він відіграв у духовній еволюції людства. Жанр роману має ключову властивість вибирати конфлікти і зміст різних епох, пристосовуючись і трансформуючись при цьому, що суттєво впливає на композицію, зміст романного жанру, складаючи тим самим історичне його буття. Суспільно-політичні формули, мислення в цілому Дивним чином переплітаються з мистецтвом, відображаючись у ньому своєрідною симптоматикою: образною, символічною.

Роман нібито наполегливо прагне зіграти роль деякої універсали в описі життя, спираючись при цьому на елементи різних родово-жанрових сфер. Поетичний простір роману тримірний — він включає в себе не тільки епічні, але й драматичні та ліричні виміри.

Осмилення ж універсальності романної форми належить до епохи романтизму. Ці тенденції чітко виявили теоретики німецького романтизму, які не відносили роман до жодного із існуючих жанрів і говорили про універсальність романного жанру. Про ідею створення універсальної картини життя російського суспільства, що жила у свідомості багатьох російських художників, свідчить той факт, що протягом другої половини ХVІІІ ст. робляться спроби створення великих епічних полотен. Роман — це та художня форма, яка найбільш красномовно і гармонійно виявляє основні принципи нового романтичного мислення.

Вивчення романістики В. Наріжного дозволяє поглибити історичну картину розвитку роману в російському культурному житті. Серцевинний елемент, який відчутно вилінув на формування стильової структури феномена В. Наріжного, українця за походженням, — традиції українського літературного «високого» і «народного» бароко.

Творчість В. Наріжного неодноразово привертала увагу дослідників як у дореволюційну пору, так і в радянський період. Проте інтерес до його творчості не вирізнявся постійністю. Початок глибокому вивченню творчості письменника було покладено В. Белінським, що назвав В. Наріжного «першим російським романістом».

М. Добролюбов відзначав, що В. Наріжний «випередив свій вік в істинному розумінні значення роману», що він «попередив Гоголя зі всією новітньою школою в простому, природньому зображенні природи російського побуту».

Ця думка, що зв'язує воедино літературні імена М. Гоголя і В. Наріжного, на жаль, частіше всього буде вживатися в науковій літературі для того, щоб демонструвати геній М. Гоголя на фоні маловідомого романіста поч. ХІХ ст. В 1825 р. П. Вяземський опублікував в «Московському телеграфі» «Лист до Парижа», де повідомляв найбільш важливі літературні новини, в загальному переліку визначних імен згадувалося й ім'я В. Наріжного: «Наріжний переміг перший і поки що єдиний трудність, яку визнавав я до нього непереможною. Мені здавалось, що звичай, що наш народний побут не має живописних кінцівок, котрі спроможний був би схопити спостерігач. Незважаючи на це, помер, не почувши доброго, про себе слова від наших журналістів». Відгук ГТ. Вяземського, проникливий і витончений, достойно підніс В. Наріжного як першого романіста. Разом із тим було підкреслено, що В. Наріжного не зрозуміли, не оцінили у цій якості.

Відтоді обидві думки — про заслуги В. Наріжного у створенні російського роману і, так би мовити, недооцінюванні цих заслуг — стали лейтмотивом всіх критичних відгуків про письменника.

Интерес до В. Наріжного відроджується в другій половині XIX ст., тоді ж виникає спроба глибше і ясніше усвідомити значення його творчості в історії літератури. Визначення цих положень належить і І. Гончарову. У відомому листі Семеновському І. Гончаров, після знайомства з першими трьома частинами роману «Російський Жільблаз», пише: «Не можна не віддати повної справедливості і розуму і незвичайному для того часу вмінню Наріжного звільнитися від старого і створювати нове. Він — школа Фонвізіна, його послідовник і предтеча Гоголя. Я не хочу перебільшувати: почитайте уважно, та Ви побачите у нього натяки, безумовно, доволі слабкі, туманні, часто в знівеченій формі, але типи характерні, створені так досконало Гоголем».

Основні положення І. Гончарова стануть на довгий час вихідними тезами багатьох історико-літературних побудов.

В. Данилов у своїй праці указав на значення В. Наріжного в історії української культури, бо «він перший намагався зобразити в художній формі своєрідне життя України, багату різноманітними рисами народних властивостей і звичаїв». Проте, В. Данилов майже зовсім ігнорує український вплив і прагне встановити лише зв'язок творчості В. Наріжного з реально-сатиричним напрямом загальноруської літератури.

Автором же першої і поки єдиної повної монографії, присвяченої В. Наріжному, стала Н. Белозірска. Згадуючи заслуги «нашого першого за часом романіста», вона з гіркотою відзначала: «В наш час чимало знайдеться освічених людей, які ледве знають про існування В. Наріжного, хоча пам'ятають імена багатьох сучасних йому більш бездарних письменників».

Певна річ, титул перший (перший російський романіст) завжди умовний. У будь-якого літературного діяча, в якому ми бачимо новатора, завжди з найдуться попередники, близькі чи далекі.

І все ж у критиків-сучасників, як і в майбутньому у істориків літератури, були підстави наполягати на пріоритеті В. Наріжного як романіста. Принаймні, романіста нового часу, який стояв біля витоків класичного російського роману.

В. Наріжний писав не тільки романи, але і віршовані твори, від байки до поеми, драматичні сцени і трагедії. Та в літературній спадщині письменника романи виділялися як творчо найбільш цінні.

Очевидно, і сам письменник дійшов цього висновку, свідомо самовизначившись як романіст або, в усякому разі, як прозаїк — внаслідок свого нетривалого, але достатньо бурхливого, сповненого мінливості життєвого шляху.

Відносне визнання прийшло до В. Наріжного лише з виходом «Бурсака», буквально під завісу, але вже не принесло йому матеріального благополуччя і не зміцнило його суспільного становища.

Часто критика була сувора до нього, звертала увагу на помилки, на недоліки, але не можна не визнати, що в той складний час, в тих складних умовах В. Наріжний справився з поставленим перед собою завданням. І сучасники відзначали його самобутній талант, спостережливість, оригінальний розум, творчу силу уяви.

Творчість В. Наріжного справила чималий вплив на розвиток російської літератури, і письменник заслуговує на те, щоб ім'я його зайняло достойне місце серед видатних літературних імен XIX ст.

Джерела та література:

- 1 Томашевский Б. Пушкин. — М., 1956. — Кн. 1. — С. 88.
- 2 Панин А. История русской этнографии. — Спб., 1891. — С. 4.
- 3 Трубецкой Н. Общеславянский элемент в русской культуре // Вопросы языкознания. — 1990. — № 2. — С. 131.
- 4 Гончаров И. Собр. соч. В 8-ми т. — Спб., 1955. — Т. 3 — С. 474.
- 5 Данилов В. Земляк и предтеча Гоголя. — К., 1906. — С. 2.
- 6 Белозерская Н. В. Т. Нарезный. Историко-литературный очерк. — Спб., 1896. — Ч. 1. — С. 2.
- 7 Єфремов О. Історія українського письменства. —К., 1995. — С.207

